

szemle

Végtelen mezőkön*

A második világháborúban szovjet fogságba került nagyszámú magyar állampolgár sorsa folyamatosan foglalkoztatja a társadalmat, hiszen alig van olyan család, amely ne lenne érintett. A rendszerváltásig azonban a téma tabunak számított, s a tilalom valamelyes oldódására csak az 1980-as évek második felében került sor. Igazából a rendszerváltás jelentette a zsilipek felhúzását. Az 1980-as évek végétől tömegesen jelentek meg a legkülönbözőbb műfajú írások, leginkább visszaemlékezések, naplók. A tekintélyes termés legtöbb darabja azonban másod- és harmadkézből származó információk manipulatív felhasználásával, nem az objektív valóságfeltárás, hanem az emocionális „leleplezés” szándékával készült, alapvetően indulati töltettel. Szakmai szempontból az írásművek, filmek, rádió- és egyéb előadások nagy részének fő jellemvonása a dilettantizmus, mégpedig ennek legrosszabb fajtája, az ideológiailag színezett kontárkodás. A munkákat áthatja a szovjet-, illetve oroszofóbia, ami többek között a forrásokhoz való viszonyban is megnyilvánul. Elsődlegesen, néha kizárólag az oral historyra épülnek, egyáltalán nem hasznosítják az orosz historiográfiát, még a dokumentumgyűjteményeket sem, nem is szólva az 1990-es években már hozzáférhető levéltári kútfőkről. Az orosz források negligálásának talmi indoka, hogy ezek eleve „hamisak”, adataik „koholmányok”. Nyilvánvaló, hogy az ilyen szemlélet a tudományos forráskritika megcsúfolása.

* VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében.* Ruszisztikai könyvek XXIII. Budapest, Russica Pannonicana, Pannonica Kiadó, 2009. 391 p.

A szovjet táborvilágról alkotott kép ezen megközelítési „módszerrel” csakis hézagos, sőt kifejezetten hazug lehet. A leggyakoribb állítások közé tartozik a szovjet hadifogoly- és internáló táborok egybemosása a GULAG-gal, valamint azonosítása a náci megsemmisítő táborokkal. Zajlik egy számháború is. A feltételezett fogolylétszám hatszázezertől indult, majd fokozatosan hét-, nyolcszázezerre, sőt egymillió fölé emelkedett. Ezek a számok azonban teljesen önkényes kombinációk termékei; terjesztői forrásbázis nélkül, spekulatív alapon ötlötték ki fiktív „adataikat”.

Szükségesnek ítéltém a témakör historiográfiai árnyoldalának bemutatását, hogy annál világosabbá tegyem Varga Éva Mária könyvének relevatív jelentőségét.

A könyv első két fejezete a témakört tudományosan megalapozza, kritikailag értékeli a hadifogolykérdés historiográfiáját, és ismerteti az orosz levéltári forrásokat. A szakirodalmi áttekintés elsődleges értéke a Magyarországon szinte egyáltalán nem ismert bőséges orosz termés bemutatása. A szerző éles cezúrát von az 1980–1990-es évek fordulója előtti és az utána keletkezett kiadványok között. Az 1941-től 1990-ig eltelt évtizedekben a Szovjetunióban a hadifoglyok témáját elhallgatták, a kutatás kizárólag az antifasiszta mozgalomra és a Szabad Németország Bizottság történetére korlátozódott. A honvédő háborúval foglalkozó művek legfeljebb az egyes ütközetekben fogságba esett ellenséges katonák számának közlésére szorítkoztak, további sorsukról egyáltalán nem eshetett szó.

A történészek, levéltárosok számára a glasznoszty és a peresztrojka nyitotta meg a lehetőséget, hogy a témakörrel valóban tudományosan, ideológiamentesen foglalkozzanak. A szellemi felszabadulással együtt járt a „fizikai felszabadulás” is, jelesül a levéltárak kapuinak megnyitása a kutatók előtt.

A második historiográfiai korszak legsajátosabb műfaját a nagyszabású forráskiadványok képezték. Varga Éva Mária a tömérdek kötet alapos ismeretében indokoltan állapítja meg, hogy „a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikáját joggal nevezhetjük a modern orosz történettudomány egyik legdinamikusabban fejlődő fejezetének” (49.). A szerző kritikus szemmel tekinti át a vonatkozó magyar szakirodalmat. Ennek legfőbb hiányosságát abban látja, hogy nem használja a rendszerváltozás utáni orosz nyelvű szakirodalmat, és a jelenleg már hozzáférhető elsődleges oroszországi források kiaknázása sem történt meg. Teljesen egyetértünk a szerző azon megállapításával, hogy „a második világháború következtében a Szovjetunióba került különböző kate-

góriájú embercsoportok tragikus történetének objektív feltárásához az oral history nem elegendő, elengedhetetlenül fontos az oroszországi levéltárakban fellelhető dokumentumok komoly és módszeres tanulmányozása”. (62.)

A magyar olvasó és tegyük hozzá, a témával foglalkozó legtöbb kutató számára is szinte teljesen „terra incognita” maradt a roppant terjedelmes és bonyolult oroszországi levéltári rendszer és a benne archivált több milliós tétel tartalmazó iratanyag. A szerző sorra veszi azokat a gyűjteményeket, amelyekben a hadifogoly-problematikára vonatkozó dokumentumok találhatóak. A szovjet időkben a titoktartás olyan mérvű volt, hogy egyes iratőrző intézményeknek, így például az úgynevezett „Hadizsákmány Levéltárnak” még a létezése is csak néhány vezető előtt volt ismert. Nyilvánvaló, hogy az elképesztő mennyiségű iratanyag feltárása és feldolgozása még hosszú évek munkájába telhet. Ezért a hadifoglyok kérdésével foglalkozó kutatásoknak nagyon óvatosan kell bánniuk az általánosító megállapításokkal, ahogyan ezt Varga Éva Mária is teszi, hiszen nem lehet tudni, mi kerülhet még elő a levéltárak mélyéről.

Különösen ajánlatos a mértéktartás a számadatokkal kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy akadnak olyan magyar „történészek”, akik úgy vélik, minél nagyobb számadattal hozakodnak elő a szovjet fogságba került magyarokról szólva, írásművük annál tudományosabb lesz. Jól érzékelhető az a törekvés is, hogy a magyarországi holokauszt 550–600 000 áldozatát felülmúló adatokkal operáljanak. Varga Éva orosz levéltári források alapján bizonyítja, hogy a szovjet fogságba került magyar katonák és civil foglyok száma 450 000 katonára és 100–110 000 civilre tehető, akik közül 385 000 fő (70%) került ki a Szovjetunióba. A polgári személyek sorába tartoztak a hadifogolylétszám „kiegészítéseként” és a „biztonsági okokból” elhurcoltak.

A táborokban összesen három és fél millió hadifoglyot tartottak nyilván. Varga Éva Mária meggyőző érvekkel cáfolja azt, hogy manipulált, fiktív adatokról lenne szó. Rámutat egyfelől arra, hogy a dokumentumokat, ahogyan erre utaltunk, a legnagyobb titokban őrizték, hozzáférhetőségük igen korlátozott volt, másfelől ilyen mennyiségű adat hamisítása technikailag is kivitelezhetetlen volt. Csakúgy, mint minden feltételezett hamisítással kapcsolatban, ezúttal is fel kell tenni a döntő kérdést: „cui prodest”? Kinek használ? A szovjet kormánzatnak biztosan nem, hiszen nem állott érdekében önmaga félrevezetése a hadifogolytömeg révén rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét illetően. A hadifogoly-politika alapvető célja a foglyok munkaerejének maximális kiaknázása volt a lepusztult népgazdaság újjáépítése érdekében. Ehhez

viszont az irányító szervezeteknek pontos adatokra volt szüksége az egyes ágazatokban foglalkoztatott hadifoglyok létszámát, egészségi állapotát és munkapotenciálját illetően. Persze a hadifogolytábor-rendszer hatalmas méretei és a belügyi bürokrácia gyengeségei következtében a számításokban nyilván gyakorta előfordultak tévedések, pontatlanságok, de ezek nem vezethettek nagyságrendi eltérésekhez.

Varga Éva Mária elsőként mutatja be a magyar történeti irodalomban levéltári források alapján a szovjet táborok rendszerét. Egyértelműen bizonyítja, hogy a hadifogolytáborok nem voltak részei a büntetőtáborok GULAG-szigetvilágának, még kevésbé rokoníthatók a náci koncentrációs és haláltáborokkal. Mindazonáltal a táborrendszer részletes bemutatását, bármennyire hézagpótló is, túlságosan részletezőnek, helyenként nehezen áttekinthetőnek tartom.

A szerző taglalja a hadifogolyügyre vonatkozó szovjet jogi szabályozást is. Megállapítja, hogy a háborús cselekmények folyamán mindkét oldalon, beleértve a nyugati hatalmakat is, rendre megsértették a nemzetközi egyezményeket. Ennek ellenére „sem lehet összehasonlítani a szovjet törvénykezést e területen a náci vezetés politikai és származási alapon történő büntető, megtorló, írásba foglalt parancsaival, intézkedéseivel; ilyen jellegű központi utasításokat a Szovjetunió sohasem hozott”. (80.)

A könyv négy fejezetben mutatja be a táborvilág mindennapjait: a hadifoglyok munkaerőként történő alkalmazását, élelmezésüket és egészségügyi ellátásukat, az antifasiszta politikai nevelést és a táborok kulturális életét.

A táborlakók több mint felét az építőiparban alkalmazták. 1942–1949 között az általuk megtermelt érték több mint 2,2-szerese volt a tartásukra, ellátásukra fordított összegnek. Mindazonáltal a háború alatt a Szovjetunióknak okozott kárnak csak 7,3%-át „térítették meg” a hadifoglyok. Az általuk teljesített munkálatok összértékéből mintegy 10% volt a magyarok részesedése.

A hadifoglyok szempontjából a tábori élet legfontosabb tényezőit az élelmiszer és az egészségügyi ellátás jelentették. Az élelmiszeradagokat azon a minimális szinten állapították meg, amely szükségére mellett még éppen lehetővé tette a hadifoglyok munkára fogását. A szovjet polgári lakosság egy jótányival sem élt jobban a táborlakóknál, sőt az utóbbiak számára minden nap jutott valamennyi fejadag. Ez merőben eltért a német gyakorlattól, amely a szovjet hadifoglyokat – különösen 1941–1942-ben – kifejezetten és tudatosan éhhalálra kárhóztatta. Ugyanakkor a táborok egészségügyi viszonyainak rajza a műben vázlatos, e téren feltehetően még további kutatások szükségesek.

A szovjet vezetés nagy gondot fordított a hadifoglyok antifasiszta és szocialista szellemiségű átnevelésére. Magyar szempontból különösen fontos volt a krasznogorszki antifasiszta iskola. A szerző részletesen elemzi a hadifoglyokból fegyveres alakulat szervezését célzó kísérleteket is. Indokoltan állapítja meg, hogy a próbálkozások kudarcában döntő szerepe volt annak, hogy „az illetékes szovjet szervek kezdettől fogva nem voltak érdekelve az ügyben”. (91.) Úgy vélem, a szovjet közönyben szerepet játszott az a megfontolás is, hogy Magyarország ne szerezzen a háborút lezáró fegyverszüneti, illetve béketárgyalásokon engedményekre váltható „érdemeket”.

Összegezve: Varga Éva könyve jelentékeny tudományos értékkel gazdagítja nemcsak a hazai ruszisztikát, hanem a történettudományt, különösen a huszadik századi, s ezen belül a második világháborúval és következményeivel foglalkozó szakirodalmat. A feldolgozás mentes bármilyen ideológiai és/vagy érzelmi szubjektivitástól, előadásmódja világos, olvasmányos értekező próza.

Nem lévén elfogult aufklärista, nem hiszem azt, hogy egyetlen, bármilyen tudományos anyagban gazdag, tárgyilagos könyv véget vet a valótlanságok terjesztésének. Bizonyos azonban, hogy Varga Éva műve után már jóval nehezebb dolog lesz a történelem hamisítása az oroszországi magyar hadi- és civil foglyok történetét tekintve.

Sipos Péter

Egy hamburgi világpolgár gondolatai*

A gazdag memoárirodalommal rendelkező Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban szinte hagyományszámba megy, hogy a politikai elit tagjai – különösen az államfők – a visszavonulásukat követően papírra vetik az emlékeiket és a hatalomban eltöltött évek során kiforrott gondolataikat, megfogalmazzák pályájuk tanulságait. Winston Churchill, Charles de Gaulle és Helmut Kohl emlékiratai élvezetes olvasmányok, és a szerzők politikai beágyazottságánál fogva nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a történészek és a politikatudomány művelői számára egy-egy döntés megvilágításához, értelmezéséhez (nem elfelejtve természetesen, hogy az adott művek egy szubjektív metszetben

* Helmut SCHMIDT: *Nyugállományban*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010. 379 p.